

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2022.3>

VALSČIAUS SAVIVALDA LIETUVOS KAIME PO BAUDŽIAVOS PANAIKINIMO: ATSILIKIMO AR PAŽANGOS VEIKSNYS?

Vilma Vaskelaitė

SANTRAUKA. Straipsnyje aiškinamasi, kaip valstiečių gyvenimą veikė savivaldos sistema, gyvavusi Vilniaus ir Kauno gubernijose nuo 1861 m. baudžios panaikinimo reformos (Suvalkų gubernijoje – nuo 1864 m. žemėvaldos reformos) iki Pirmojo pasaulinio karo. Aptariamas atskirų savivaldos struktūrų funkcionavimas kaimo kasdienybėje. Aiškinamasi, kaip keitėsi valstiečių požiūris į savivaldos sistemą. Išryškunami savivaldos skirtumai Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijose. Savivaldos sistemos poveikis lietuvių valstiečių gyvenimui buvo dviprasmiš. Viena vertus, sistema įnešė modernių naujovių į kaimo žmogaus gyvenimą, tokių kaip biurokratija ir teisinės viešųjų reikalų tvarkymo procedūros, kita vertus, ta pati sistema konservavo bendruomeninį valstiečių mentalitetą, sudarydama prielaidas savivaldos institucijoms riboti pavienių narių laisvę keisti gyvenamąją vietą ir veiklą. Suvalkijoje savivalda buvo neluominė, todėl sudarė palankesnes sąlygas valstietijai modernizuoti.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Rusijos imperija, lietuviai valstiečiai, valsčiaus savivalda, savivaldos poveikis.

The Peasant Self-Government in the Lithuanian Country after the Abolition of Serfdom: the Backwardness or Progress Factor?

SUMMARY. The purpose of this article is to examine the influence of the peasant self-government system, which had been functioning in Vilna and Kovno Governorates since the abolition of serfdom in 1861 (in Suwałki Governorate – since the land reform of 1864) up to the First World War, on the Lithuanian peasant life. The functioning of different self-government structures in the daily life is characterised. The article specifies changes in the peasant opinion towards the system. The essential differences between the peasant self-government regulations in Vilna, Kovno and Suwałki Governorates are highlighted. The effects of the system on the Lithuanian peasant life were ambiguous. On the one hand, it brought some novelties to the country, such as a bureaucracy and a regular management of public affairs. On the other hand, it conserved the communal mentality of peasantry by creating legal conditions for the collegial self-government institutions to restrict the freedom of community members to change their place of living and occupation. The peasant self-government in Suwałki was not based on the estates of the realm, thus it provided better circumstances for the modernisation of peasantry.

KEYWORDS: Russian Empire, Lithuanian peasants, peasant self-government, influence of self-government.

Valsčiaus savivaldos steigimas buvo neatsiejama 1861 m. baudžiauninkų išlaisvinimo reformos Rusijos imperijoje dalis. Ligi tol valstiečiai priklausė tėvoninei, t. y. vietos dvarininkų ir dvarų prižiūrėtojų vadovaujamai, kaimo valdymo sistemai. XIX a. vid. valstybiniuose dvaruose įdiegta pažangesnė kaimų administracijos tvarka tapo prototipu pobaudžiavinei savivaldos sistemai. Gubernijų apskritys buvo padalytos į valsčius, šie – į seniūnijas. Pastarųjų administracinių lygmenų valdymas patikėtas vietiniams valstiečiams. Naujoji savivaldos sistema apėmė visą Rusijos imperijai priklausiusią etninių lietuvių gyvenamą teritoriją (įskaitant Užnemunę). Menkai tesikeitusi, ši savivaldos sistema egzistavo iki pat vokiečių okupacijos 1915 m., taigi daugiau negu pusę amžiaus. Kelios lietuvių valstiečių kartos tvarkė savo ūkinius ir visuomeninius reikalus itin svarbiu lietuvių tautos istorijai periodu. XIX a. II pusėje Lietuvą pasiekė ekonominės ir socialinės kapitalizmo epochos naujovės. Lietuvių tautinis judėjimas virto masiniu reiškiniu, apėmusiu ne tik saujelę bajorų kilmės šviesuolių, bet ir platesnius visuomenės sluoksnius. Didžioji lietuvių inteligentijos dalis XIX a. pab. jau buvo kilusi iš valstiečių.

Tyrimo objektas – valsčiaus savivaldos sistema – straipsnyje traktuojama kaip kaimo gyvenimą lūžiniu laikotarpiu struktūravęs elementas. **Straipsnio tikslas** – įvertinti valsčiaus savivaldos sistemos poveikį pobaudžiaviniam valstiečių gyvenimui. **Uždaviniai:** 1) aptarti savivaldos struktūrą ir raišką valstiečių kasdienybėje; 2) išryškinti valstiečių požiūrio į valsčiaus savivaldą pokyčius; 3) išsiaiškinti, kuo Suvalkijos valstiečių savivaldos patirtis skyrėsi nuo gyvenusiųjų kitapus Nemuno savivaldos patirties.

Tezė. Tyrimo aktualumas grindžiamas teze, kad savivaldoje glūdi modernios pilietinės visuomenės ištakos. Dalyvavimas viešajame gyvenime išjudina individą ir plečia jo interesų lauką, todėl, aiškinantis modernios lietuvių tautos genezę, teoriškai prasminga tyrinėti valstiečių savivaldos patirtį. Jeigu tarpukario Lietuvą laikome ne tik palankaus tarptautinių aplinkybių susidėliojimo, bet ir vidinės tautos valios kurti valstybę rezultatu, turime pripažinti: baudžiauninko mentalitetą per kelias kartas vis labiau stebė laisvo kaimo gyventojų, galiausiai, piliečio savivoka. Gal ne visų krašto gyventojų, bet ir ne vien saujelės lietuvių šviesuolių galvose. Logiška šių mentaliteto pokyčių paskatų žvalgytis valsčiaus savivaldoje. Juk ši sistema Lietuvos kaime veikė būtent tuo metu, kai turėjo intensyviausiai formuotis laisvo žmogaus mentalitetas.

Mokslinis tyrimo naujumas akivaizdus konstatavus, kad pobaudžiavinio valsčiaus savivaldai skirtų mokslinių darbų Lietuvos istoriografijoje nėra. Lietuvos savivaldos istorijos sintezėse¹ apsiribota lakonišku valsčiaus savivaldos pristatymu, remiantis teisiniais aktais. Savivaldos patirties nuotrupų galima rasti kraštotyriminkų tarpukariu ir po Antrojo pasaulinio karo surinktuose žmonių pasakojimuose². Lenkų ir baltarusių istoriografija savivaldos tematika turtingesnė³.

- 1 R. Stačiokas, 1991, p. 65–90; *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, 2008, p. 161–163; V. Smalskys, A. Šenavičius, 2009, p. 99–106.
- 2 A. Kriausa, 1941, p. 22–29; V. Mačiekus, 1983, p. 99–104; V. Mačiekus, 1990, p. 136–146; A. Čepaitienė, 2013, p. 409–412.
- 3 J. Szumski, 1993; B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, 2013; Д. Бригадин, 2018; А. Загорнов, 2011; А. Загорнов, 2014.

Straipsnyje pirmą kartą mėginama į savivaldą pažvelgti iš „apačios“, t. y. iš valstiečių pozicijos. Dėmesys nukreiptas būtent valstiečių santykiui su savivaldos sistema tirti. Darbe naudojamas aprašomasis ir šaltinių turinio analizės metodai.

Šaltiniai ir istoriografija. Imperinės savivaldos tyrinėjimų atspirties taškas yra teisiniai aktai, kurių pagrindu ši sistema kurta. Tvarka reglamentuota baudžiovos panaikinimo reformos *Bendrujų nuostatų apie iš baudžiovos išėjusius valstiečius*⁴ (toliau – *Bendrieji nuostatai*) antroje dalyje. Lenkijos karalystėje, kuriai priklausė Suvalkija, valsčiaus savivalda diegta remiantis *Vardiniu imperatoriaus įsaku apie gminų steigimą*⁵ (toliau – *imperatoriaus įsakas*). Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – LVIA) saugomi Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos (f. 378) dokumentai atskleidžia savivaldos sistemos diegimo ir funkcionavimo problemas. Dėl objektyvių priežasčių peržiūrėtos su valsčių savivalda susijusios bylos iki 1882 m. Vėlesniems dešimtmečiams tirti pasitelkti LVIA fonde nr. 703 išlikę nedaugelio Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų valsčių valdybų dokumentai, apimantys paskutinius imperijos dešimtmečius.

Neapsieita be XIX–XX a. sandūros inteligentų liudijimų apie valsčių savivaldą. Išsamiausia medžiaga pateikta savamokslio etnologo J. Vitarto raštuose⁶. Jo įžvalgas paremia amžininkų – K. Gukovskio, V. Kudirkos, J. Tumo-Vaižganto, J. Gabrio-Paršaičio – pastabos⁷.

Vis dėlto geriausiai savivaldos apraiškas kaimo gyvenime atskleidžia valstiečių (dažniausiai – iškilėlių iš valstiečių sluoksniu) atsiminimai. Ypatingo dėmesio nusipelnė miškininkas K. Ščesnulevičius. Paauglystėje dirbęs valsčiaus raštininko padėjėju, jis matė valsčiaus valdybos kasdienybę „iš vidaus“. Savo įžvalgas talentingas autorius sudėjo į tarpukariu ir po Antrojo pasaulinio karo publikuotus straipsnius⁸. Minėtini ir J. Markevičius, A. Povylius, kun. J. Stakausko, P. Jakšto atsiminimai⁹.

Straipsnyje vartojama *Lietuvos sąvoka apima* Kauno guberniją, Vilniaus gubernijos Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskritis bei Augustavo (nuo 1867 m. – Suvalkų) gubernijai priklausiusius Marijampolės, Kalvarijos, Seinų, Naumiesčio ir Vilkaviškio pavietus. Straipsnio chronologinės ribos apima 1861–1915 m. laikotarpį.

4 Высочайше утвержденное Общее Положеніе о крестьянахъ, вышедшихъ изъ крѣпостной зависимости, in: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи, Собрание второе (1825–1881)*, 1861, т. 36, ч. 1, закон № 36657, с. 141–169.

5 Именной указъ Февраля 19/марта 2 1864 года Объ устройствѣ сельскихъ гминъ въ Царствѣ Польскомъ, in: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи, Собрание второе (1825–1881)*, 1864, т. 39, ч. 1, закон № 40610, с. 128–141. *Valsčius* Lenkijos karalystėje vadintas *gmina*.

6 J. Vitarto mokslinė studija *Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego*, išleista 1898 m. Lvove, prieš kelerius metus išversta į lietuvių kalbą, pripažįstant jos vertę dabartiniams tyrimams, žr. J. Vitartas, 2017, p. 97–227. Taip pat žr. straipsnį apie valsčių teismus: J. Witort, 1894, s. 1–20.

7 К. Гуковскій, 1895; Vaišgantas, 1896; J. Gabrys, 1905; V. Kudirka, 1933.

8 K. S., 1936; K. Ščesnulevičius, Sn., 1953.

9 J. Markevičius, 2015; A. Povylius, 1941, p. 30–41; A. Povylius, 1997; J. Stakauskas, 2014; P. Jakštas, 2004.

1. Valsčiaus savivaldos institutai

1.1. Sueigos

Valsčiaus savivaldos sistema kaime, visų pirma, pasireiškė periodiškais ūkininkų susibūrimais bendruomenės reikalams aptarti. A. Povylius minėtą sueigą pavadino „įdomiausiu mūsų sodžiaus gyvenimo reiškiniu“¹⁰. *Bendrieji nuostatai* numatė dviejų savivaldos lygių – seniūnijos ir valsčiaus – sueigas (*селский / волостной сход*). Teisę dalyvauti seniūnijos sueigoje turėjo kiekvienas seniūnijos teritorijoje (ji įprastai apėmė nuo kelių iki keliolikos kaimų) esančio ūkio šeimininkas, o valsčiaus sueigoje – seniūnijos sueigos išrinkti valstiečiai, vadinamieji *rinktiniai* (*выборный*), po vieną dešimčiai ūkių. Vilniaus, Gardino, Minsko gubernijų ir keturių Vitebsko gubernijos apskričių valsčių sueigose suteikta teisė dalyvauti kumečių atstovams, po vieną dvidešimčiai asmenų.

Abiejų lygmenų sueigose spręstus klausimus galima skirstyti į organizacinius, ekonominius ir socialinius. Organizaciniams reikalams priskirtini atitinkamo lygmens savivaldos pareigūnų rinkimai, išrinktųjų pareigūnų kontrolė, bendruomenės patikėtinių išrinkimas ir įgaliojimas esant reikalui kreiptis į aukštesnes valdžios įstaigas, taip pat su infrastruktūra susijusių prievolių – kelių, tiltų taisymo, pašto arklių laikymo, pastočių organizavimo – tvarkos nustatymas. Ekonominiai klausimai – tai pirmiausia valstybinių ir bendruomeninių mokesčių, prievolių paskirstymas, rinkliavos bendruomenės poreikiams, taip pat nutarimai dėl naudojimosi bendruomenine nuosavybe (pavyzdžiui, ganyklomis), bendruomeninių žemės ūkio produktų atsargų kaupimo. Socialinėje srityje seniūnijų sueigos sprendė naujų narių priėmimo į bendruomenę ir pašalinimo iš jos reikalus, skyrė globėjus, pinigines išmokas ir žemės ūkio produktus paramos reikalingiems bendruomenės nariams. Valsčiaus sueiga steigė ir prižiūrėjo pradinę valsčiaus mokyklą. Iki visuotinės karinės prievolės įvedimo 1874 m., valsčiaus sueiga buvo atsakinga už rekrūtų parinkimą¹¹, vėliau – už šauktinių surašymą.

Pažymėtina, kad terminas *seniūnija* yra istorikų naujadaras – lietuviškuose šaltiniuose jo nėra. Amžininkai vartojo įvairius terminus: *sodos susirinkimas*, *kaimo kuopa* ir *jos teismas*, *valsčiaus sudas*, o dažniausiai – *kaimo sueiga*¹². Įsigilinus į šių sąvokų turinį, aiškėja, kad jos visos nusako tą patį savivaldos institutą, kurio funkcijos daugiau ar mažiau atitinka *Bendruosiuose nuostatuose* nurodytas seniūnijos sueigos funkcijas. Manytina, kad gyvenimiški poreikiai koregavo įstatymų laikymąsi. Jei valstiečiams iškildavo buitinis reikalas, jie tardavosi nekreipdami daug dėmesio į teisinę tvarką (t. y. nebuvo svarbu, ar dalyvauja seniūnas, ar yra kvorumas, ar dalyvauja visų seniūnijos kaimų atstovai ir pan.). Neabejotina, kad kasdienius valstiečių rūpesčius (visai nereikšmingus politiniu požiūriu (daraktoriaus samdymas būtų išimtis), bet pagrindinius ūkininkaujant

10 A. Povylius, 1941, p. 39.

11 Общее Положение, с. 148–152.

12 Vaišgantas, 1896; K. S., 1936, p. 518–519; V. Mačiekus, 1983, p. 99–104; V. Mačiekus, 1990, p. 136–146.

kaime) sueigos dalyviai sprendė savo nuožiūra. Aukštesnės administracijos kontrolė tokiems klausimais, kaip kasmetinis skerdžiaus samdymas, sunkiai įsivaizduojama. Panašu, kad į nukrypimus nuo *Bendrujų nuostatų* seniūnijos lygmenyje imperinė administracija žiūrėjo pro pirštus: svarbu, kad mokesčiai būtų sumokėti ir prievolės įvykdytos.

Sueigas, be seniūno, šaukdavo autoritetingi kaimų aktyvistai. Kupiškio valsčiuje jie vadinti *arštai*, Anykščių apylinkėse – *pradžininkais*, *pradžinykais*, Pietryčių Lietuvoje ir Žemaitijoje – *pravadininkais*, *pravadnykais*, Suvalkijoje – *pravadyriais*, Radviliškio apylinkėse – *pravadoriais*¹³. Kraštotyrininkas A. Kriauzas juos apibūdina kaip apsukresnius, rėksmingesnius ir autoritetingesnius ūkininkus, kurie „jaučiasi lyg kokie valdininkai arba įgaliotiniai, nors jų nieks tam reikalui nėra įgaliojės“¹⁴. Svariausias balsas, priimant sprendimus, sueigoje priklausė turintiesiems daugiau žemės ir iškalbingesniems¹⁵. Amžius, kaip reikšmingas autoriteto šaltinis, kraštotyrininkų surinktuose senelių pasakojimuose fiksuotas rečiau, tačiau jį galima laikyti savaime suprantama sąlyga.

Žemės nuosavybės dydis teikė ūkininkui autoriteto, nes liudijo asmens gyvenimo sėkmę. J. Vitartas savarankišką ūkininkavimą apibūdino kaip liaudies akyse svarbiausią žmogaus gyvenimo tikslą: „Tik valstiečiai, žemdirbiai, yra žmonės tikrąja šio žodžio prasme, kuriems būdingas pareigingumas ir taurumas. Mūsų valstiečiai ligi šiolei mano, kad vienintelis tikslas, vertas žmogaus būtybės, yra savo rankų darbas nuosavame sklype.“¹⁶ Valsčiaus teismuose žemės savininko (kad ir mažąžemio) liudijimas laikytas svaresniu negu bežemio¹⁷. Bežemiai seniūnijos sueigoje neturėjo net teisės reikšti savo nuomonės. Jie galėjo kreiptis į sueigą tik asmeniniu prašymu¹⁸.

Skurdesniems, tačiau labiau išsilavinusiems, platesnio akiračio kaimo gyventojams padėdavo iškilti iškalbingumas. Manytina, kad sumanumas ir oratoriniai gebėjimai bėgant metams kaimo bendruomenėje buvo vis labiau vertinami. Pavyzdžiui, našlaujanti Biliūnų kaimo ūkio šeiminkė XX a. pradžioje į sueigas siųsdavo samdinį J. Markevičių. Socialinės hierarchijos apačioms priklausęs jaunuolis gebėjo neraštingiems kaimiečiams suprantamai papasakoti laikraščių turinį. XX a. pr., įsibėgėjęs kaimų skirstymui į vienkienes, jis sueigose aiškino šio projekto privalumus¹⁹. Taigi sueigos J. Markevičiui tapo visuomeninės raiškos erdve, kur jis lavino ateityje pravertusius žmonių įtikinėjimo įgūdžius ir sulaukė trokštamo dėmesio.

Sueiga natūraliai funkcionavo kaip informacijos perdavimo vieta. Susirinkę ūkininkai pasinaudodavo proga aptarti vietines aktualijas ir pasidalyti gandai. Valsčiaus pa-

13 V. Mačiekus, 1990, p. 141.

14 A. Kriauzas, 1941, p. 22.

15 V. Mačiekus, 1983, p. 100; A. Čepaitienė, 2013, p. 411.

16 J. Vitartas, 2017, p. 163.

17 Ten pat, p. 208.

18 V. Mačiekus, 1983, p. 100; A. Kriauzas, 1941, p. 22.

19 J. Markevičius, 2015, p. 166–167.

reigūnai skaitydavo valdžios manifestus, įsakus ir kitus pranešimus²⁰. Imperinei valdžiai kaimų sueigos buvo patogiausias komunikacinis kanalas, garantavęs, kad konkreči žinia tikrai pasieks kiekvieną valstietį. Lojalumo valdžiai deklaracijos, malšinant 1863–1864 m. sukilimą, buvo tik pirmas žingsnis²¹. Gausėjant komunikacijos priemonių ir augant žinių srautui, komunikacinė sueigų funkcija darėsi vis reikšmingesnė. Valdžiai vis labiau rūpėjo veikti besiformuojančios modernios visuomenės nuomonę. Štai 1914 m. pradžioje Vilkmergės apskrities Užpalių valsčiaus Mikėnų seniūnijos sueigoje valstiečiams perskaičytas prie policijos aplinkkraščio pridėtas raštelis apie rusų emigrantų padėtį Brazilijoje ir į žemietijos viršininko valsčiaus valdybą atsiųstas Filadelfijos rusų krikščionių kolonijos pranešimas apie pramonės stagnaciją visose Jungtinėse Amerikos Valstijose²². Valdžia nėrėsi iš kailio, ieškodama būdų stabdyti paskutiniais imperijos gyvavimo dešimtmečiais išaugusius emigracijos srautus. Aktyvi propagandinė kampanija turėjo atgrasyti žmones nuo emigracijos. Propagandinei žinutei perduoti pasitelktas patogus įrankis – kolektyvinės savivaldos institucijos. Taigi, žvelgiant iš valstiečių perspektyvos, sueiga virto žinių apie platesnį pasaulį sklaidos vieta.

Valsčiaus sueigos, skirtingai negu kaimų sueigos, buvo visiškas formalumas. Jos vykdavo retai, aukštesnės administracijos pareigūnų nustatytomis dienomis ir pagal iš anksto suderintą darbotvarkę. Dažnai valsčiaus sueigose pasitenkinta iš anksto padarytų valsčiaus valdybos sprendimų priėmimu. Didesnio dalyvių įsitraukimo valsčiaus sueiga pareikalavdavo renkant pareigūnus. Balsavimo procedūrų buvo keletas. Elementariausia – valstiečių sustojimas į kelias grupes priešais pirmininkaujantįjį rinkimams: pirmininko dešinėje stodavo pasiūlyto kandidato šalininkai, kairėje – prieštaraujantieji kandidatūrai. Apie demokratiniams rinkimams būdingą slaptumą taip balsuojant nebuvo nė kalbos. Galima numanyti, kokį didelį psichologinį spaudimą valstietis jautė dėtis prie didesnio būrio, kokios drąsos reikalavo stovėti su mažuma. Egzistavo ir sudėtingesnės balsavimo procedūros. Satyroje „Vilkai“ V. Kudirka mini balsavimą, metant į urną baltas („už“) arba juodas („prieš“) giles, renkant kandidatą į vaitus²³. Kauno ir Vilniaus gubernijose toks rinkimo būdas, regis, atsirado tik 1905 m. revoliucijos metu. Revoliucijos metais valsčių valdybų dokumentuose pradėtas žymėti balsavimo tvarkos slaptumas. Pavyzdžiui, 1905 m. lapkričio 4 d. vykusiuose Biržų valsčiaus pareigūnų rinkimuose „slaptu balsavimu“ (*закрyтою баллотировкой*) išrinktas viršaitis ir valsčiaus atsto-

20 V. Mačiekus, 1990, p. 136.

21 Turimi galvoje šabloniniai kreipimaisi į valdžią su paklusnumo ir dėkingumo šūkais, lydimi šimtų valstiečių parašų. Pavyzdžius žr.: LVIA, f. 378, ap. 71, b. 890, l. 17, 18; b. 1376, l. 241, 462; ten pat, b. 1376, l. 488–489, 490, 493–494, 495–501, 502–511; ten pat, b. 1376a, l. 125–126; ten pat, b. 13766, l. 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 317–318.

22 *Užpalių valsčiaus Mikėnų seniūnijos sueigos 1914 m. vasario 26 d. nutarimas*, in: LVIA, f. 703, b. 557, l. 3.

23 V. Kudirka, 1933, p. 75.

vai, rinkti Valstybės dūmos narių. Balsuota skirtingų spalvų rutuliukais (*выборными и невыборными шарами*)²⁴. Kad ir kokia netobula, valsčiaus pareigūnų rinkimo sistema tapo pirmąją dalies Lietuvos kaimo gyventojų balsavimo patirtimi.

1.2. Teismai

Valstiečių tarpusavio konfliktus sprendė ir paprotinės teisės normų laikymąsi garantavo valsčiaus teismas, tačiau pirminę valstiečių disciplinavimo funkciją atlikdavo kaimų sueigos. Apsileidę ir įprastų elgesio normų nepaisę (pavyzdžiui, šventadieniais dirbę laukuose) valstiečiai sueigose sulaukdavo pasmerkimo²⁵. Sueigos įspėdavo, jų nuomone, pernelyg laisvo elgesio merginų tėvus. Minėtina, kad seniūnijos sueiga turėjo teisę pašalinti nepageidaujamus valstiečius ir priimti naujus narius. Įtartinos reputacijos žmogaus galėjo ir nepriimti²⁶. Tvarkinga gyvenamoji aplinka taip pat buvo sueigų dėmesio objektas. Reikalauta nusišluoti gatvės atkarpą prie kiekvieno kiemo ir periodiškai valyti kaminus (gaisro prevencija). Sueiga priimdavo sprendimus dėl kaimo kapinių steigimo, kryžių statymo ir kopytėlių remonto²⁷.

Bėgant dešimtmečiams kaimo bendruomenės kolektyvo galimybės palaikyti valstiečių drausmę menkėjo. Pradėta kalbėti apie „kartų konfliktą“: jaunoji karta vis labiau abejojo vyresniųjų autoritetu. Valstiečiai įsidrąsino ieškoti teisybės valsčiaus teismuose. Tokį teismą sudarė nuo 4 iki 12 valsčiaus sueigos išrinktų valstiečių. Lenkijos karalystėje jie vadinti *suolininkais* (*ławniki*). Teismo posėdžiui pakako trijų teisėjų²⁸. Valsčiaus teismo kompetencija apėmė vietinių valstiečių luomo gyventojų tarpusavio ginčus, kai ieškinys neviršijo 100 rublių, ir smulkias baudžiamąsias bylas. Teista vadovaujantis paprotine teise, t. y. taip, kaip konkrečioje vietovėje nuo seno priimta. Valsčiaus teismas galėjo nuteistajam skirti itin žeminančią bausmę – rykščių. Valsčiaus teismo sprendimai valstiečiams buvo galutiniai, juos turėjo vykdyti seniūnai²⁹.

Panašu, kad valsčių teismai neturėjo gero vardo. Tai suprantama atsižvelgus į menką teisėjų raštingumą ir interesų konfliktus, kurie buvo neišvengiami palyginti kompaktiškoje valstiečių bendruomenėje. Kaip nurodo J. Vitartas, teisėjų vaišinimas prieš teismą buvo įprasta praktika, net būdavo sakoma, jog teisesnis yra tas, kurio butelis didesnis³⁰. K. Ščesnulevičius teigia, kad Varėnos valsčiaus teismo bylos faktiškai buvo iš anksto išsprendžiamos *karčemoje*, o besibylinėjančios pusės su liudininkais teismo posėdyje apklausiamos tik „dėl akių“³¹. Kauno gubernatorius Vilniaus generalgubernatoriui 1880 m.

24 1905 m. *Biržų valsčiaus sueigos nutarimų knyga*, in: LVIA, f. 703, ap. 1, b. 7, l. 17–18.

25 V. Mačiekus, 1983, p. 113; A. Kriausa, 1941, p. 29.

26 V. Mačiekus, 1990, p. 138–139.

27 Ten pat, p. 138–139; V. Mačiekus, 1983, p. 113.

28 J. Witort, 1894, s. 4–5.

29 Общее Положение, p. 155–157.

30 J. Witort, 1894, s. 6.

31 K. Ščesnulevičius, Sn., 1953, p. 47–48.

rašė, kad išgertuvės prieš prasidedant valsčiaus teismų procesams vyksta todėl, kad teisėjų kelionė iš kaimų į valsčiaus centrą ir atgal bei pats teismo procesas užtrunka iki paros, todėl atvykusieji į teismą, tiek teisėjai, tiek besibylinėjantieji, „negali išvengti nepareikalavę karčiamoje užkandos“. Aišku, kad tokių susitikimų proga kalba sukdamosi apie būsimus teismų posėdžius. Po tokių vaišių pasitaikydavo, kad teisėjai į teismus atvykdavo girti³².

Nepaisant valsčiaus teismų problemų, XIX a. paskutiniiais dešimtmečiais jų sprendžiamų bylų skaičius augo kartais. Pavyzdžiui, 1885 m. visi Vilniaus gubernijos valsčių teismai svarstė 4 477 prasižengimus, o 1907 m. – net 18 455!³³ Taigi per maždaug 20 metų vien tokio pobūdžio bylų skaičius išaugo daugiau negu keturis kartus. Etnografo K. Gukovskio teigimu, dėl kaimiečių pomėgio bylinėtis mokytas jaunimas XIX a. pab. dažniau pradėjo verstis advokatavimu³⁴. Sprendžiant vis daugiau tarpusavio konfliktų, neformalias bendruomenės poveikio priemones pakeitė formalios procedūros: rašytinių skundų rašymas, dokumentinių įkalčių tikrinimas, liudininkų apklausos, teismo nutarimo protokolavimas, galiausiai – nutarimų įgyvendinimas, dalyvaujant valsčiaus valdybos pareigūnams. Taigi jau matyti modernaus teismo proceso apraiškų, nors vis dar vadovautasi paprotine teise.

1.3. Valdyba

Valsčiaus valdybą sudarė valstiečių metinei ar trejų metų kadencijai rinkti pareigūnai, iš kurių svarbiausi buvo seniūnijos seniūnas (*сельский староста*, lenk. *sołtys* – šaltyšius) ir valsčiaus viršaitis (*волостной старшина*, lenk. *wójt* – vaitas). Jie tarpininkavo tarp aukštesnių administracijos grandžių, policijos ir valstiečių bendruomenės, prižiūrėjo atitinkamo lygmens – seniūnijos ar viso valsčiaus – infrastruktūrą (kelius, tiltus, pervažas ir kt.), bendruomenines institucijas (mokyklas, ligonines, globos namus ir kt.), piniginius fondus, žemės ūkio produktų atsargas, atsakė už tvarkingą bendruomenei skirtų mokesčių mokėjimą ir prievolių atlikimą. *Bendruosiuose nuostatuose* išskirtos seniūnų ir viršaičio policinės funkcijos: įstatymų skelbimas kaimo gyventojams, viešosios tvarkos palaikymas, ekstremalių situacijų (gaisro, potvynio, epidemijos, masinio gyvulių išgaišimo ir kt.) valdymas, valkatų ir nusikaltėlių gaudymas³⁵.

Atleisti svarbiausius savivaldos pareigūnus galėjo tik aukštesnieji administracijos valdininkai³⁶. Savivaldos priklausomybė nuo valdininkų leido kai kuriems amžininkams teigti, kad valsčius buvo ne savivaldos, o valstybinės administracijos vienetas³⁷. Šiam po-

32 *Kauno gubernatoriaus 1880 m. gruodžio 9 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 88, b. 725, l. 5–6.

33 Д. Бригадин, 2018, с. 40.

34 К. Гуковский, 1895, отд. IV, с. 165.

35 *Общее Положение*, p. 150–154.

36 *Ten pat*, p. 159.

37 J. Gabrys, 1905.

žiūriui pritaria ir kai kurie tyrinėtojai, pavyzdžiui, A. Tyla³⁸. Vis dėlto atkreiptinas dėmesys, kad teisiškai valstybės tarnyba laikyta nesuderinama su priklausomybe valstiečių luomui. Valstybės tarnyboje karjerą daryti siekęs valstietis privalėjo keisti luomą³⁹, todėl savivaldos pareigūnų traktuoti kaip administracijos tarnautojų vienareikšmiškai negalima. Jų padėtis buvo iš tiesų nepalanki: jie negalėjo pasinaudoti valstybės tarnautojų autoritetu ir privilegijomis (pavyzdžiui, pastovia pinigine alga ar pensija), o aukštesnės administracijos, teismo ir policijos pareigūnų nurodymus privalėjo vykdyti besąlygiškai (*беспрекословно*).

Valsčiaus raštininkas (*волостной писарь*) pagal *Bendruosius nuostatus* buvo samdytas valsčiaus tarnautojas, atsakingas už valsčiaus raštinės, arba kanceliarijos, vadybą. Dažname valsčiuje raštininkas tapdavo faktiniu vadovu, nes būdavo raštingesnis už savivaldos pareigūnus, kuriems pagal *Bendruosius nuostatus* galiojo tik amžiaus cenzas (25 metai) ir pavyzdingo elgesio kriterijus. Pareigūnams esant menkai raštingiems ar visai neraštingiems, raštininkai galėjo piktnaudžiauti išduodami liudijimus ir pasus bendruomenės nariams bei pildydami savivaldos knygas. Tokių knygų valstiečių savivaldos sistemoje būta įvairiausių tipų. Trakų apskrities Žiežmarių valsčiaus valdybos inventoriuje pažymėta net 21 knyga, pildyta 1906 m. Tai į valdybą ateinančių ir išeinančių raštų žurnalai, bendruomeninių pajamų ir išlaidų, mokesčių paskirstymo knygos, gamybos ir prekybos vietų patikros žurnalas, šauktinių sąrašas ir kt.⁴⁰ Iš daugybės knygų reikšmingiausios buvo keturių tipų: valdybos įsakų, valsčiaus sueigos nutarimų, teismo nuosprendžių ir valstiečių tarpusavio sutarčių⁴¹.

Savivaldos sistema turėjo pagilinti kaimo žmonių supratimą apie institucinio valdymo principus. Žmonės matė, kiek daug dėmesio skiriama nutarimams protokoluoti, pajamoms ir išlaidoms fiksuoti. Turbūt ne vienas asmeniškai patyrė, ką reiškia būti apgautam įrašus klastojusio raštininko, ar įsitikino, kad valsčiaus knygose ir raštuose fiksuoti duomenys tampa pagrindiniais įkalčiais aukštesniems pareigūnams tiriant piktnaudžiavimo atvejus. 1872 m. Telšių apskrities Žarėnų valsčiaus valdyboje fiksuotas įdomus įsilaužimas: naktiniai vagys išlaužė dokumentų spintą, išsinešė valsčiaus sueigos 1867–1870 m. nutarimų knygas, o skrynios, kurioje laikytos bendruomeninės lėšos, net nepalietė. Nusikaltimu įtarti buvę valsčiaus mokesčių rinkėjai – valstiečiai Armalis, Bagnys ir Pacevičius – paduoti į valsčiaus teismą *už bendruomeninių lėšų švaistymą*⁴². Net jei valstiečiai čia niekuo dėti, rašytinio dokumento svarba, slepiant nusikaltimo pėdsakus, buvo akivaizdi kiekvienam.

38 A. Tyla, 1968, p. 33.

39 Н. Иванова, В. Желтова, 2009, с. 579–581, 642.

40 *Žiežmarių valsčiaus valdybos inventorius*, in: LVIA, f. 703, ap. 1, b. 62, l. 6.

41 *Общее Положение*, с. 155.

42 *Kauno gubernatoriaus 1872 m. sausio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 80, b. 269, l. 7.

1.4. Požiūris į savivaldą „iš apačios“

Savivaldos sistema Lietuvos kaime įsitvirtino palaipsniui. Pobaudžiavinės valsčiaus savivaldos diegimas Vilniaus ir Kauno gubernijose toli gražu nebuvo sklandus. Iš valdininkų pranešimų matyti, kad valstiečiai įtarė naują savivaldos sistemą slepiant dvarininkų ir (ar) vietinės administracijos apgaulę. Baudžiavos naikinimo reformos nuostatų sugluminti valstiečiai įtarė esantys apsupti priešiško jėgų, geidžiančių pasinaudoti jų patiklumu saviems interesams. Pavyzdžiui, 80 buvusių Vilkijos dvaro baudžiauninkų priešinosi rinkimams, teigdami, kad niekuo nepasitiki, nes visi juos įtikinėjantys dvaro ir administracijos pareigūnai yra papirkti. Jei reikalavimai rinkti savivaldos organus būtų teisėti, tai, kaimiečių manymu, niekas jų ilgai neįkalbinėtų, o priverstų karine jėga⁴³. Valdininkų pranešimuose pateiktas būdingas valstiečių pasiaiškinimas: nuo savivaldos rinkimų juos sulaiko nuogąstavimai, kad dvarininkai, pasinaudodami valstiečių parašais bendruomenės susirinkimų protokoluose, „stums juos į konfliktą su valdžia“ (išskirta dokumente – V. V.)⁴⁴. Baudžiavos naikinimo reformos nuostatų nesupratimas, gandų apie sukilimą keltas nerimas ir savivaldos struktūrų diegimas valstiečių sąmonėje susiplakė į viena. Naująją savivaldos sistemą linkta traktuoti kaip dvarininkų arba vietinės administracijos įrankį žmonėms mulkinti, laikyti nelaisvėje.

Įtemptas, todėl nepalankus savivaldos sistemos diegimo kontekstas buvo tik viena medalio pusė. Sumaištį valstiečių galvose kėlė ir *savivaldos* samprata. Vertindami savivaldos įstaigų išlaikymą kaip dar vieną finansinę naštą, valstiečiai buvo linkę atsisakyti rinkti pareigūnus, neleisti jiems duoti priesaikos⁴⁵. Kauno gubernatoriaus teigimu, valstiečiai atsisako dalyvauti pareigūnų rinkimuose, nes „nemato nei reikalo, nei naudos sau“⁴⁶. Ne tik luominės savivaldos prasmė, bet ir jos principai kėlė valstiečiams neaiškumų. Būta atvejų, kai išrinkti viršaičiai nesiryždavo prisiekti, nes bijojo, kad duota priesaika visam laikui pririš juos prie gautų pareigų⁴⁷. Galima sutikti su britų tyrinėtojo T. Pyrsono teiginiu, kad rašytinis įstatymas ir biurokratinės procedūros nebuvo savaime suprantami dalykai ką tik iš baudžiavos paleistiems žmonėms⁴⁸.

43 *Kauno gubernijos viršininko 1861 m. spalio 1 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 69, b. 991, l. 292. Daugiau konkrečių pasipriešinimo savivaldos diegimui epizodų pateikta Stasio Matulaičio monografijoje „1863 metai Lietuvoje“ (D. I, Minskas–Leningradas, 1933). Šie epizodai koncentruotai pateikti straipsnyje: A. Ružancovas, 1934.

44 *Kauno gubernijos viršininko 1861 m. spalio 12 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 69, b. 991, l. 309–310.

45 *Vilniaus civilinio gubernatoriaus 1861 m. liepos 17 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 69, b. 991, l. 227.

46 *Kauno gubernatoriaus 1861 m. spalio 1 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 69, b. 991, l. 292.

47 *Vilniaus civilinio gubernatoriaus 1861 m. liepos 17 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 69, b. 991, l. 227.

48 T. S. Pearson, 1989, p. 86.

1863–1864 m. sukilimo metu rusų administracija siekė pasinaudoti valsčiaus savivaldos struktūromis, kad užsitikrintų kaimo gyventojų paklusnumą ir neleistų sukiltiems laisvai judėti po kraštą. Dauguma valsčių Vilniaus ir Kauno gubernijose įsteigti vykdam Vilniaus generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo sukilimo malšinimo programą. Ten, kur savivaldos struktūras pavyko sukurti dar prieš sukilimą, valsčiaus pareigūnai dažniausiai būdavo pakeičiami. Valdininkai įtarė, kad pirmuose rinkimuose valstiečiams didelę įtaką galėjo daryti bajorija.

Šaltinių apie žymesnę valstiečių pasipriešinimą Suvalkijoje diegiamoms savivaldos struktūroms nepavyko rasti. Patenkinti 1864 m. vykdyta žemėvaldos reforma, kai žemė atiteko jų nuosavybėn, Lenkijos karalystės valstiečiai pozityviai žvelgė ir į tuo pat metu vykusį savivaldos diegimą. Daugiau negu pusšimčio asmeninės laisvės metų mentalinis rezultatas – žymesnis valstiečių pasitikėjimas savimi naujovių akivaizdoje. Jie nesijautė vedžiojami už nosies priešiškų jėgų, labiau pasitikėjo savimi interpretuodami vykdomas reformas.

Turėjo praeiti laiko, kol valstiečiai priprato prie imperinės valdžios primestos (kai kuriuose valsčiuose – net pavartojus karinę jėgą) savivaldos tvarkos. „Bandymų ir klaidų“ metodu išsiaiškintos sistemos teikiamo savarankiškumo ribos. Kaip valstiečių „eksperimentus“, tikrinant primestos savivaldos sistemos ribas, galima interpretuoti 1869 m. kovo mėn. Kauno gubernijoje išplieskusius neramumus. Skirtingų apskričių valsčių gyventojai, tarsi susitarę, ėmėsi aktyvių veiksmų neįtinkantiems pareigūnams pakeisti. Telšių apskrities Sedos valsčiuje suirutė kilo renkant viršaitį. Valstiečiai nusiramino tik žandarui pagrasinus pakviesti kareivių kuopą ir visus suimti⁴⁹. Novoaleksandrovsko (dab. Zarasų) apskrities Slabados valsčiaus ir Vilkmergės apskrities Subačiaus valsčiaus valstiečiai privertė savo viršaičius atsistatydinti. Slabadoje prireikė dviejų kareivių kuopų, kad iš valstiečių būtų išgautas amžino paklusnumo pažadas⁵⁰. Subačiuje, įsikišus valdininkams, pakako surengti naujus viršaičio rinkimus, kad valstiečiai nusiramintų⁵¹.

Minėti neramumai skirtingose apskrityse vyko praėjus dviem kadencijoms (viena valsčiaus pareigūno kadencija truko trejus metus) po 1863 m. įvykusio valsčių pareigūnų perrinkimo. Sukilimo malšinimo sąlygomis šis „perrinkimas“ faktiškai reiškė valdininkams priimtinių asmenų paskyrimą. Gašdinantiems sukilimo įspūdžiams išblėsus, valstiečiai drįso pasinaudoti įstatymo numatytais savivaldos teisėmis ir valsčiaus pareigūnais išsirinkti iš tiesų norimus žmones. Vis dėlto bekompromisis valdžios susidorojimas

49 *Žinios apie įvykius Kauno gubernijoje 1869 m. kovo mėnesio antroje pusėje*, in: LVIA, f. 378, ap. 77, b. 126, l. 97–98.

50 Ten pat, l. 96–97; *Kauno gubernatoriaus 1869 m. kovo 22 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 77, b. 1487, l. 1–2; *Kauno gubernatoriaus 1869 m. kovo 28 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 77, b. 1487, l. 5–6.

51 *Žinios apie įvykius Kauno gubernijoje 1869 m. kovo mėnesio antroje pusėje*, in: LVIA, f. 378, ap. 77, b. 126, l. 97.

su valstiečiais daugeliui jų turėjo išsklaidyti bent iš dalies savarankiško valdymo iliuzijas. Baigiantis vėlesnėms trejų metų kadencijoms, platesnio masto neramumų Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos dokumentuose neminėta. Pavieniuose valsčiuose rinkimų metu periodiškai būdavo apsistumdoma, bet be didesnių pasekmių.

Įsitikinus, kad į kolektyvinę iniciatyvą savarankiškai tvarkyti savivaldos reikalus valdžia atsako jėga, todėl laukiamų rezultatų tokia taktika neatneša, pagrindinė valstiečių priemonė nepasitenkinimui išreikšti tapo skundai aukštesnėms valdžios instancijoms: taikos tarpininkams, gubernijos valdybai valstiečių reikalams, gubernatoriui, generalgubernatoriui ir net pačiam imperatoriui. Tikėtasi, kad, atvykus aukštesniajam administracijos pareigūnui, bus atlikta objektyvi valsčiaus valdybos pajamų ir išlaidų patikra, o apskūsti valsčiaus pareigūnai pakeisti. Antai K. Sčesnulevičius aprašė epizodą, kai XIX a. 9 deš. Trakų apskrities Varėnos valsčiaus viršaičio neapsikentę gyventojai rinkimų dieną bandė veržtis į valsčiaus raštinę ir sutrukdyti perrinkti tą patį viršaitį dar vienai kadencijai. Apdairaus viršaičio prie durų pastatyti šalininkai gyventojų į raštinės vidų neįleido, todėl patys atkakliausieji mėgino iš anksto surašytus skundus paduoti taikos tarpininkui per atvirą langą. Raštinėje susirinkusiems degtine viršaičio privaišintiems rinktiniais, valsčiaus pareigūnams ir pačiam taikos tarpininkui tokia „apgultis“ įspūdžio nepadarė ir jie perrinko viršaitį⁵².

Minėtą 9-ojo dešimtmečio epizodą lyginant su 1869 m. įvykiais, atkreiptinas dėmesys į keletą aspektų. Pirma, valstiečiai siekė įteikti skundą taikos tarpininkui, o ne kolektyvine fizine jėga nuversti viršaitį. Jie formulavo reikalavimus savivaldos klausimais, bet iniciatyvą šiems reikalavimams įgyvendinti pripažino aukštesnės administracijos pareigūnams. Taigi valstiečiams buvo aiškios jų galimybių ribos. Antra, valsčiaus sueigos dalyvių abejingumas incidentui leidžia spėti, kad neramumų tąšos, juolab eskalacijos, nesitikėta. Spontaniška valstiečių kolektyvinė iniciatyva pademonstruoti nepasitenkinimą ir ją sekusi rezignacija buvo normalus – laukiamas – veiksmų scenarijus.

Tai, kaip aukštesnės administracijos valdininkai reagavo į valstiečių skundus, leidžia vertinti ir savivaldos sistemos įsitvirtinimą. Verta palyginti 1866 m. ir 1873 m. bylose fiksuotas valdininkų reakcijas. Pirmuoju atveju, gavę skundų dėl valsčių raštininkų saviavaliavimo, Kauno gubernijos komiteto valstiečių reikalams nariai Kauno gubernatoriui išreiškė nuogąstavimą, jog, „jei leisime, kad raštininkas, koks jis bebūtų, pasamdytas valstiečių ar taikos tarpininko, valdytų valstiečius, tai grius visa valstietiškos savivaldos prasmė“⁵³. Akivaizdu, kad valdininkai savivaldos sistemą traktavo kaip vis dar diegiamą. Jie identifikavo ryškėjančias sistemos ydas ir galimybes imtis užkardymo priemonių. Kitas pavyzdys – Šiaulių apskrities Padubysio valsčiaus gyventojai prašyme generalgubernato-

52 K. Sčesnulevičius, Sn., 1953, p. 50.

53 *Kauno gubernijos komiteto valstiečių reikalams 1866 m. gegužės 25 d. raštas Kauno gubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 73, b. 2117, l. 18–19.

riui tikino, kad į jų skundus taikos tarpininkas atsakęs, jog valsčiaus pareigūnų įvykdytas neteisėtas bendruomeninių lėšų pasisavinimas tėra „menkniekiai, kituose valsčiuose pareigūnai su raštininku daugiau praulioja“⁵⁴. Šis valdininko reakcijos į valstiečių skundus pavyzdys nėra tiesioginis. Galima manyti valstiečius įdėjus į taikos tarpininko lūpas nebūtos žodžius. Tačiau ir tokiu atveju, logiškai mąstant, būta pagrindo tokioms mintims reikšti. Juk skundėjas suinteresuotas kurti realią situaciją, net jei ji niekada nevyko. Taigi valsčiaus pareigūnų piktnaudžiavimo pateisinimas bendrąja to meto tendencija, esą, tai normalu, yra reikšminga detalė.

Savivaldai deramai funkcionuoti trukdė materialinis visuomenės skurdas ir menkas raštingumas. T. Pyrsonas teigia, kad Rusijos imperijos valstiečiams savivalda reišė didesnius mokesčius ir turtingesnių valstiečių galimybes piktnaudžiauti bendruomenės gėriu⁵⁵. Tokios mintys peršasi ir iš Lietuvoje gyvenusių amžininkų raštų. J. Vitartas XIX a. pab. valstiečių nuomonę apibendrina taip: „Apskritai valsčiaus valdžia nesidžiaugia gera valstiečių nuomone apie save: jai priekaištaujama dėl šališkumo, kyšininkavimo, nerangumo, nuolaidžiavimo turtingiems valsčiaus nariams, kai kada netgi žemvaldžiams ir žydams nuomotojams.“⁵⁶ Pačių valstiečių minčių apie savivaldos sistemą šaltiniuose maža. Skunduose įprastai pasitenkinama išliejus pyktį ant konkrečių asmenų. Sisteminė kritika reikalavo tiek platesnių išvalgų, tiek drąsos. Tokia kritika itin reta 1861–1882 m. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliariją pasiekusiuose valstiečių skunduose. Asmeninių ir sisteminių pastabų skirtumą iliustruoja dviejų Trakų apskrities Butrimonių valsčiaus įgaliotinių pavyzdys. Šie valstiečiai XIX a. 9 deš. pr. išsiuntė net keliolika skundų aukštesnėms instancijoms dėl viršaičio piktadarysčių. Specialiai atsiųstas valdininkas apklausė abu skundėjus. Jegoras Zaporeckis, valdininko apibūdintas kaip „visišškai neišsilavinęs“, nusiskundimus apibendrino tiesiog apkaltinęs viršaitį neteisingumu («у старшины Янушкевича нет правды»), o jo bendrininkas Benediktas Gaevskis tvirtino, kad visi valsčiaus reikalai sprendžiami neteisingai, nes, priimant sprendimus, dalyvauja tik saujelė rinktinių. Gaevskio nuomone, rinktiniai turėtų būti renkami tik tam, kad pasirašytų *visų* valstiečių priimtus nutarimus. Jei rinkimuose būtų dalyvavę visi valstiečiai, tai Januškevičius niekada nebūtų buvęs išrinktas viršaičiu. Gaevskis laikėsi savo nuomonės, net valdininkui paaiškinus *Bendraisiais nuostatais* numatytą tvarką⁵⁷.

Dauguma valstiečių prisitaikė prie valsčiaus savivaldos sistemos, vertindami jos ydas kaip neišvengiamybę. P. Jakštas taip apibendrina Stramilių kaimo gyventojų politines nuotaikas: „Gyventojai visoms valdžioms [autorius turėjo galvoje daugybę pasikei-

54 *Šiaulių apskrities Padubysio valsčiaus ūkininkų 1873 m. liepos 11 d. prašymas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 81, b. 1890, l. 18.

55 T. S. Pearson, 1989, p. 116.

56 J. Vitartas, 2017, p. 211.

57 *Valdininko ypatingiems uždaviniams Deibnerio 1881 m. lapkričio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui*, in: LVIA, f. 378, ap. 89, b. 466, l. 36–41.

tusių režimų: carinių, kaizerinių, tarpukario, sovietinių ir nacistinių – V. V.] buvo paklusnūs ir lojalūs. <...> Rūpindavosi tik savo šeimos ir ūkio reikalais, o kas dedasi pasaulyje, re-tai kas užsimindavo. Valdžios nei girdavo, nei peikdavo. Šventai tikėdavo, kad taip turi būti – kas Dievo – Dievui, o kas ciesoriaus – ciesoriui.⁵⁸ Logiška manyti, kad panašių prisitaikėliškų nuostatų dauguma valstiečių laikėsi vertindami savivaldos sistemą. V. Kudirka apgailestavo, kad Suvalkijos valstiečiai nežino įstatymais jiems numatytų teisių, to-dėl ryžtingai nekovoja su piktnaudžiavimais savivaldos sistemoje⁵⁹. Taip jis kalbėjo apie ilgiausiai asmeninę laisvę turėjusius, todėl brandžiausios savimonės Lietuvos valstiečius. Manytina, kad aktyviai kovoti dėl to, kas laikoma teisinga, neleido ne tik *nežinojimas*, bet ir *nesidomėjimas*. Dauguma valstiečių veikiausiai nematė reikalo sukti galvos dėl akivaiz-džiai neteisingos, tačiau nusistovėjusia laikytos santvarkos.

Bėgant dešimtmečiams lietuviai valstiečiai vis dažniau kasdienėse situacijose susi-durdavo su raštiškais dokumentais. Minėtini pasai, įvairūs liudijimai, raštiškos sutartys, po-puliarėjo testamentai ir kt. Savivaldos sistema prisidėjo keliant raštingumo vertę valstiečių akyse. Neraštinga vyresnioji karta buvo suinteresuota, kad vaikai pramoktų rašto, o šiems valsčiaus raštinė galėjo tapti pirmąja neūkinio darbo gimtineje vieta. Nepasitikėdama vie-tine inteligentija, aukštesnė administracija raštininkais dažniausiai paskirdavo atvykėlius rusakalbius iš kitų Rusijos imperijos gubernijų, tačiau patys vieni jie negalėjo susidoro-ti su biurokratiniais uždaviniais, todėl privačiai samdydavo padėjėjus – mokytus lietuvių ūkininkų sūnus. K. Ščesnulevičiaus tėvas, atsisakęs minties mokyklą baigusį sūnų išsiųsti į miškininkystės institutą Sankt Peterburge, 1889 m. parūpino jam vietą valsčiaus raštinėje padėjėju⁶⁰. Pasiūlymo dirbti valsčiaus raštinėje XIX a. 10 deš. sulaukė ir J. Markevičius, bet jo tėvas šiai minčiai nepritarė⁶¹. XIX–XX a. sandūroje darbas savivaldos įstaigose raštin-giems valstiečiams darėsi vis aktualesnis. Tokiems jaunuoliams – pirmai kartai nuo žagrės – valsčiaus savivalda buvo patogi stotelė pradėti karjerą nenutolus nuo gimtųjų namų.

Sustabarėjusi savivaldos sistema ilgainiui nebegalėjo patenkinti palaipsniui mo-dernėjančios valstietijos poreikių. Valsčiaus savivaldos reorganizacija „iš apačios“ – bene ryškiausias 1905 m. revoliucijos Lietuvos kaime bruožas. Gali kilti klausimas: ar valstie-čiai veikė savarankiškai, ar sekė partijų aktyvistų nurodymus? Konkrečiais atvejais pasta-rųjų įtaka formuluojant, o vėliau ir įgyvendinant norimą savivaldos viziją buvo lemiamą (pavyzdžiui, Ernesto Galvanausko įtaka Panevėžio apskrities Čypėnų valsčiuje)⁶². Vis dėlto aktyvus valstiečių įsitraukimas į valsčių reorganizaciją liudija, kad veiksmų progra-ma, net jei ir pasiūlyta politiškai angažuotų inteligentų, atliepė jų interesus.

58 P. Jakštas, 2004, p. 89.

59 Kudirka V., *Viršiminkai*, V skyrius, [interaktyvus], in: <http://antologija.lt/text/vincas-kudirka-laisvos-valandos-satyros/8>, (2021-06-08).

60 K. Ščesnulevičius, Sn., 1953, p. 39–40.

61 J. Markevičius, 2015, p. 82.

62 E. Motieka, 1996, p. 110.

Įprastai pasitenkinta keičiant savivaldos pareigūnų personalinę sudėtį. Valsčiaus savivaldos struktūra reorganizuota retai. 1905 m. revoliucijos metu etnografinėje Lietuvoje reorganizuotos arba uždarytos 125 valsčių valdybos iš 280, t. y. 44 proc.⁶³. Valdyboms alternatyvių struktūrų, pavyzdžiui, valsčių komitetų, atsirado tik keletas. Šiuos pokyčius daugiausia lėmė angažuotų inteligentų iniciatyva⁶⁴. Valstiečių itin kritikuotas savivaldos institutas buvo valsčiaus teismas, revoliucijos metu kai kur pakeistas „trečiųjų“ teismu⁶⁵. Vis dėlto pagrindinis reorganizacijos tikslas buvo ne pakeisti savivaldos formą, o suteikti jai naują turinį, atliepiantį tautinę ir politinę savimonę įgyjančios visuomenės poreikius. Pirmą, bandyta savivaldos sistemą sulietuvinti. Raštvedyba pradėta vesti lietuvių kalba, o raštininkai rusai keisti lietuviais. Antra, mėginta išplėsti savivaldoje dalyvaujančių gyventojų ratą. Ne luomas (tik valstiečiai) ar lytis (tik vyrai), o gyvenamoji vieta nuo šiol turėjo būti pagrindinis kriterijus dalyvauti savivaldoje.

Savivaldos sistemos demokratizavimo ir pritaikymo vietas bendruomenės poreikiams eksperimentus 1906 m. pradžioje galutinai numalšino Rusijos kariuomenės baudžiamieji būriai. Vis dėlto aktyvistų patirtis praverė kuriant lietuvišką savivaldą po Pirmojo pasaulinio karo⁶⁶.

2. Savivalda – suvalkiečių išskirtinumo prielaida?

Istoriografijoje galima rasti teiginių apie teigiamą *valsčiaus savivaldos įtaką suvalkiečiams*. J. Sireika, tyrinėjęs nepriklausomos Lietuvos savivaldybių kūrimąsi 1918–1919 m., atkreipė dėmesį, kad po Pirmojo pasaulinio karo chronologiškai anksčiausiai susitvarkė Suvalkija. Ieškodamas tam paaiškinimo, tyrėjas samprotavo, kad valsčiaus savivalda čia atsiradusi anksčiau negu kituose Lietuvos regionuose, todėl suvalkiečiai turėję gilesnes savivaldos tradicijas⁶⁷. Šį teiginį tyrėjas konstatavo kaip faktą, nepagrįsdamas jokiais šaltiniais. Mintį apie valsčiaus savivaldos poveikį Suvalkijos valstiečių mentalitetui taip pat plėtojo V. Smalskys ir A. Šenavičius. Aplinkybę, kad pirmąjį tarpukario Lietuvos gyvavimo dešimtmetį suvalkiečiai užėmė didelę dalį jaunos valstybės administracinių pareigų (kokio didumo ta dalis procentais, neskaičiuota), autoriai aiškino keletu priežasčių, iš kurių, be ilgesnio, palyginti su kitų gubernijų lietuviais valstiečiais, gyvenimo asmeninės laisvės sąlygomis ir aukštesnio išsilavinimo, minėtina didesnė gminų administravimo patirtis⁶⁸.

63 Ten pat, p. 217.

64 Konkrečių valsčių reorganizacijos pavyzdžius ir bendrąją įvykių statistiką žr. A. Tyla, 1968, p. 100–105, 226–230.

65 Šiaulių apskrities Kriukų valsčiaus peticija, in: *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 286, p. 3; Čypėnų valsčiaus reikalavimai, in: *Vilniaus žinios*, 1905, nr. 273, p. 3; *1905 m. Biržų valsčiaus sueigos nutarimų knyga*, in: LVIA, f. 703, ap. 1, b. 7, l. 21; *Lietuvos valstiečių sąjungos nutarimai*, in: E. Motieka, 1996, p. 294.

66 A. Povylius, 1997, p. 111; A. Tyla, 2005, p. 43.

67 J. Sireika, 1998, p. 47.

68 V. Smalskys, A. Šenavičius, 2009, p. 103–104.

Vertinant savivaldos gyvavimo trukmę, pažymėtina, kad gminų savivaldos reforma Suvalkijoje oficialiai įvesta 1864 m., t. y. trejais metais vėliau negu kitapus Nemuno. 1804 m. gavę asmeninę laisvę, tenykščiai valstiečiai dar 60 metų gyveno veikiant *tėvovininės savivaldos sistemai*. Savivaldos diegimo sunkumai Kauno ir Vilniaus gubernijose, nulemti baudžios naikinimo reformos ir 1863–1864 m. sukilimo sukeltos suirutės, leidžia nekreipti dėmesio į laiko faktorių. Dauguma valsčių Kauno ir Vilniaus gubernijose susikūrė 1864–1865 m., todėl tyrinėtojų akcentuotas *ilgesnės* savivaldos tradicijos argumentas atrodo nepagrįstas.

Palyginti su kitais lietuviais valstiečiais, suvalkiečių įgytos gminų savivaldos patirties pranašumą galima išvelgti jos *pobūdyje*. Savivaldos sistema Lenkijos karalystėje diegta atsižvelgiant į individualesnį tenykštės visuomenės gyvenimo būdą. Jį lėmė ne tik didesnė asmeninės laisvės patirtis, bet ir anksčiau prasidėjęs kaimų skirstymas į vienkiemius (Suvalkijoje – nuo 1820 m.)⁶⁹. Lyginant 1861 m. reformos *Bendruosius nuostatus* ir 1864 m. vasario 19 d. imperatoriaus įsaką dėl gminų steigimo Lenkijos karalystėje, matyti ne tik analogiškos savivaldos struktūros, bet ir reikšmingų skirtumų.

Pagrindinis skirtumas – valsčiaus savivalda Lenkijos karalystėje buvo neluominė. Teisę dalyvauti gminos sueigoje turėjo ne tik valstiečių, bet ir bajorų luomui priklausę žemės savininkai (pavieto teismų ir policijos valdininkai bei dvasininkai tokios teisės neturėjo), taip pat valsčiuje gyvenę nekrikščionys. Gminos vaitui ir teismui pakluso visi gminos gyventojai, neatsižvelgiant į jų socialinį statusą⁷⁰. Minėtina, kad gminų sueigų dalyviams ir pareigūnams buvo taikomas papildomas – žemės nuosavybės – cenzas, kurio nebuvo Vilniaus ir Kauno gubernijose. Ši priemonė, reikia manyti, sugalvota siekiant eliminuoti iš savivaldos sistemos nusigyvenusius bajorų sluoksni.

Palyginus abiejų savivaldos lygmenų sueigų kompetencijas Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijose, matyti, kad bendruomeninių susirinkimų galimybės daryti įtaką individualiems bendruomenės nariams Lenkijos karalystėje buvo ribotos. Sueigos čia nespėdė atskirų bendruomenės narių priėmimo ar šalinimo klausimų. Tenykštėms valstiečių bendruomenėms netaikyta kolektyvinė atsakomybė už mokesčių mokėjimą ir kitas prievoles, kas buvo būdinga savivaldos struktūroms kitapus Nemuno.

Luominis savivaldos pobūdis Kauno ir Vilniaus gubernijose reikšmingai ribojo valstiečių pasirinkimo laisvę. Kiekvienas valstietis, nepaisant lyties, amžiaus ir turto, galėjo būti vertinamas kaip valsčiaus globotinis. Tokia savivaldos sistema buvo valdžios įrankis luominei kaimo gyventojų priklausomybei įtvirtinti. Valstietis, panorėjęs persikelti gyventi į kitą valsčių ar pakeisti luomą (tapti miestiečiu ar dvasininku), siekti aukštojo mokslo, dirbti valstybės tarnautoju ir kt., turėjo gauti seniūnijos sueigos pritarimą. Ši pirmiausia įsitikindavo, ar valstietis sumokėjęs visus jam skirtus mokesčius. Nepriemokos guldavo

69 A. Gogelis, 1990, p. 20–21.

70 Обь устройствѣ сельскихъ гминь..., с. 130–131, 134.

ant paliekamos bendruomenės pečių – bendra valstiečių bendruomenės atsakomybė už mokesčius įstatymiškai panaikinta tik 1903 m.⁷¹ Kitą kliūtį palikti kaimo bendruomenę išskirtinai vyrams kėlė rekrūtų ir juos nuo 1874 m. pakeitusi šauktinių prievolė. Valsčiaus funkcija parūpinti caro armijai kareivių tvirtai susiedavo valstietį su šiuo luominiu-teritoriniu savivaldos dariniu. Kiekvienas jaunas vyras, užsimojęs palikti valsčių, savivaldos institucijų požiūriu reiškė potencialaus kareivio praradimą – nuostolį, kurį reikėjo kompensuoti. J. Stakauskas atsiminimuose aprašė vienos Krekenavos valsčiaus seniūnijos, sudarytos iš 6 kaimų, sueigą, sukviestą svarstyti, ar išleisti jaunuolį į kunigų seminariją. Ši ištrauka itin įskalbina, todėl verta pacituoti ją ištisai: „Raštvedys rusas paaiškino susirinkusiems, kad jie, išleisdami į kunigus Juozą Stakauską, savaime atleidžia jį nuo kareivavimo pareigos; ir dėl to jo vieton jie turės duoti į kariuomenę viršaus vieną savųjų vaikų. O žmonės anais laikais labai bijodavo rusų kariuomenėje tarnauti kažkur Sibire ar Kaukaze. Vengdami kareivavimo, kiti tyčia susižalodavo, įvarydavo sau kokią ligą ar į Ameriką bėgdavo. Bet susirinkusieji pareiškė: „Mums reikia taip pat ir gerų kunigų iš mūsų vargšų tarpo, kad jie mus mokytų ir apgintų mūsų reikalus. Pažįstame jo tėvą Mykolą Stakauską, buvo mokesčių rinkėju, seniūnu ir teisėju valsčiuje. Teisingas vyras. Bus geras ir jo sūnus. Visi leidžiame jį į kunigus. Turėsime pirmą kunigą iš mūsų parapijos.“⁷²

Ūkių savininkams pakeisti gyvenamąją vietą ar ekonominę veiklą buvo sunkiausia. Be mokesčių ir karinės prievolės reikalų, jie privalėjo sutvarkyti žemėvaldos reikalus. Kaimo bendruomenę paliekantis ūkininkas turėjo parduoti skirtinę žemę asmeniui, kuris įsipareigodavo sumokėti likusią išperkamųjų mokesčių skolą, taip pat mokėti kitus mokesčius. Seniūnijos sueiga svarstydavo, ar bendruomenėje liekantys ūkininko šeimos nariai pajėgūs patys išsilaikyti. Tik sutvarkęs šiuos ūkinius reikalus, valstietis galėjo tikėtis, kad valsčiaus viršaitis išduos jam atleidimo iš bendruomenės raštą. Tokia sistema galiojo iki pat 1906 m.⁷³

Suvalkijos valstiečiams minėtų administracinių kliūčių, norint keisti gyvenamąją vietą ir veiklą, įveikti nereikėjo, bendruomenės priežiūra jų taip neslėgė. Didesnę pagarbą individui liudija įskalbina detalė, kad gminos teismas, skirtingai negu kitapus Nemuno, negalėjo valstiečio bausti rykštėmis⁷⁴. Tokia bausmė galėjo išprovokuoti prieš 60 metų iš baudžios paleistų valstiečių neramumus. 1876 m. Lenkijos karalystėje pavėluotai įgyvendinta 1864 m. Rusijos imperijos teismų reforma. Gminų teismai tapo pirmos instancijos teritoriniais teismais. Teisėjai liko gminos renkamais pareigūnais, tačiau teismų veikla buvo atsieta nuo savivaldos sistemos⁷⁵. Paprotinę teisę žemiausio lygmens teismuose galutinai pakeitė valstybės įstatymai.

71 Н. Иванова, В. Желтова, 2009, с. 594.

72 J. Stakauskas, 2014, p. 140.

73 Н. Иванова, В. Желтова, 2009, с. 579–581.

74 Именной указ Февраля 19/марта 2 1864 года..., с. 135.

75 J. Szumski, 1993, s. 41.

Lenkijos karalystės valstiečių priklausymas rašytinės teisės jurisdikcijai neabejotinai buvo palanki aplinkybė, skatinusi priimti universalius modernios teisės principus ir pažinti konkrečius rašytinius įstatymus, t. y. domėtis galiojančia visuomenine tvarka. Tuo metu luominis valsčiaus teismo pobūdis ir paprotinė teisena kitapus Nemuno apsinkino valstiečiams modernios civilinės ir baudžiamosios teisės, paremtos įstatymais, principų diegimą⁷⁶.

Išvados

Pobaudžiavinę valsčiaus savivaldos sistemą sudarė trijų tipų institucijos: dviejų pakopų – valsčiaus ir seniūnijos – sueigos, valsčiaus valdyba ir teismas. Dėl imperinės administracijos valdininkų kontrolės šių valstiečių renkamų institucijų savarankiškumas buvo ribotas. Realiau savivalda pasireiškė pusiau formaliose kaimų ūkininkų sueigose.

Savivaldos sistema atnešė naujovių į kaimo žmogaus gyvenimą. Valstiečiai susipažino su raštvedybos pagrindais. Darbas valsčiaus savivaldoje valstiečiams buvo vienintelė ūkininkavimo giminėje alternatyva. Formalios valsčiaus teismo procedūros keitė neformalias tradicinės valstiečių bendruomenės spaudimo priemones individui disciplinuoti.

Asmeninę laisvę gavę Vilniaus ir Kauno gubernijų valstiečiai nesuprato diegiamos valsčiaus savivaldos prasmės. Sugluminti neaiškios baudžiamos naikinimo reformos, naujas savivaldos struktūras jie laikė priešišku jėgų apgaule. Daugumą valsčių imperinei valdžiai pavyko sukurti tik karine jėga malšinant 1863–1864 m. sukilimą. Pozityvesnę Suvalkijos valstiečių požiūrį į savivaldą lėmė palankesnės sistemos diegimo aplinkybės: ilgesnę asmeninės laisvės patirtį turėję valstiečiai labiau pasitikėjo savimi naujovių aki-vaizdoje ir buvo patenkinti tuo pat metu vykdyta žemės suteikimo nuosavybės reforma. Gyventojų skurdo ir menko raštingumo sąlygomis suvešėjusius piktnaudžiavimus valstiečiai pakentė nematydami savivaldos sistemos alternatyvų. 1905 m. revoliucijos metu pabandyta įprastoms savivaldos sistemos formoms suteikti modernėjančios visuomenės poreikius atitinkantį – lietuvišką ir demokratinį – turinį.

Lenkijos karalystėje egzistavusi neluominė gminos savivaldos sistema buvo pažangesnė už vien valstiečių luomo gyventojus apėmusią valsčiaus savivaldos sistemą kitapus Nemuno. Vilniaus ir Kauno gubernijose valsčiaus savivalda labiau konservavo bendruomeninį valstiečių mentalitetą. Valsčiaus teismas vadovavosi paprotine, o ne rašytine teise. Kolektyvinė atsakomybė už mokesčių mokėjimą ir karo prievolinkų surašymą vertė savivaldos institucijas riboti pavienių narių laisvę keisti luomą ir gyvenamąją vietą. Tai galėjo lėtinti individualizmo sklaidą Lietuvos kaime. Įstatymu numatyta mažesnė kolektyvinių savivaldos institucijų įtaka individui Lenkijos karalystėje liudija imperijos valdžią atsižvelgus į individualesnę tenykščių valstiečių gyvenimo būdą. Tai sudarė palankesnes sąlygas Suvalkijos valstiečių gyvenimui modernėti.

76 A. Загорнов, 2011, с. 42–50; A. Загорнов, 2014, с. 39–50.

Bibliografija

- Čepaitienė A., 2013 – Auksuolė Čepaitienė, *Gyvenimo etnografija: vietos, struktūros ir laikas. Besikeičianti Lietuva XX amžiuje*, Vilnius, 2013.
- Gabrys J., 1905 – J[uozas] Gabrys[-Paršaitis], *Mūsų valsčius ir jo ydos*, Vilnius, 1905.
- Gogelis A., 1990 – Antanas Gogelis, „Žemės reformos“, in: *Žemėtvarka ir melioracija*, 1990, nr. 3–4, p. 19–23.
- Jakštas P., 2004 – Petras Jakštas, *Atsiminimų tėkmėje: Stramiliai, Rokiškis, Sankt Peterburgas*, Vilnius, 2004.
- Jegelevičius S., 2008 – Sigitas Jegelevičius, „Aneksuotos Lietuvos valdymas Rusijos imperijoje“, in: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, red. Nerijus Šepetys, Vilnius, 2008, p. 124–181.
- Kołaczkowski B., Ratajczak M., 2013 – Bartosz Kołaczkowski, Małgorzata Ratajczak, „Wpływ odzyskania niepodległości na kształt struktur i zakres samodzielnosci władz samorządu terytorialnego na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego“, in: *Studia prava publicznego*, 2013, nr. 3, s. 161–190.
- Kriauza A., 1941 – Alb[inas] Kriauza, „Ūkininko darbai ir žygiai (etnografinis škiecas)“, in: *Gimtasai kraštas*, 1941, nr. 28–29, p. 22–29.
- K. S., 1936 – K. S. [Kazys Ščenulevičius], „Kuopos teismas“, in: *Gimtasai kraštas*, 1936, nr. 10–12, p. 518–519.
- Kudirka V., 1933 – Vincas Kudirka, *Lietuvos tilto atsiminimai. Cenzūros klausimas. Vilkai*, Kaunas, 1933.
- Kudirka V. – Vincas Kudirka, *Viršinininkai*, [interaktyvus], in: <http://antologija.lt/text/vincas-kudirka-laisvos-valandos-satyros/8>, (2021-06-08).
- Lietuvos istorija*, t. VIII, d. I: *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, sud. Tamara Bairišauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, Vilnius, 2011.
- Mačiekus V., 1983 – Venantas Mačiekus, „Kaimo sueiga XIX a. pab.–XX a. I pusėje“, in: *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1981 ir 1982 metais*, Vilnius, 1983, p. 99–104.
- Mačiekus V., 1990 – Venantas Mačiekus, „Kaimo sueigose svarstomi klausimai, sprendimų priėmimas ir vykdymas“, in: *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais*, Vilnius, 1990, p. 136–146.
- Markevičius J., 2015 – Juozas Markevičius, *Mano autobiografija. Rašiau Sibire, Taišeto apyl. 1953–1956 metais*, parengė Gediminas Rudis, Vilnius, 2015.
- Motieka E., 1996 – Egidijus Motieka, *Didysis Vilniaus seimas [Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 11]*, Vilnius, 1996.
- Pearson T. S., 1989 – Thomas S. Pearson, *Russian Officialdom in Crisis: Autocracy and Local Self-Government, 1861–1900*, Cambridge, 1989.
- Povylius A., 1941 – A[ntanas] Povylius, „Grįtelininkai (Žiūronų k-mas, Radviliškio vl., Šiaulių apskr.)“, in: *Gimtasai kraštas*, 1941, nr. 28–29, p. 30–41.
- Povylius A., 1997 – Antanas Povylius, *Išgyvento laiko atsiminimų fragmentai*, Šiauliai, 1997.
- Ružancovas A., 1934 – A[leksandras] Ružancovas, „Valsčių savivaldybes steigiant (1861–1862 metai)“, in: *Savivaldybė*, 1934, nr. 6, p. 14–17.
- Ščenulevičius K., Sn., 1953 – K[azys] Ščenulevičius, Sn., *Tarp Varėnos ir Valkininko: straipsnių rinkinys*, I knyga, Chicago, 1953.
- Sireika J., 1998 – Jonas Sireika, *Lietuvos savivaldybės ir savivaldybininkai (1918–1931)*, Šiauliai, 1998.
- Smalskys V., Šenavičius A., 2009 – Vainius Smalskys, Antanas Šenavičius, „Administraciniai pertvarkymai Užnemunėje (1795–1915 m.)“, in: *Viešoji politika ir administravimas*, 2009, nr. 28, p. 99–106.
- Stačiokas R., 1991 – Romas Stačiokas, *Lietuvos savivaldybių raida*, Vilnius, 1991.

- Stakauskas J., 2014 – Juozas Stakauskas, *Trys lietuvių tautos pagrindai. Iš atsiminimų*, parengė Gediminas Rudis, Vilnius, 2014.
- Szumski J., 1993 – Jerzy Szumski, „Chłopi a gmina w guberni łomżyńskiej w latach 1867–1914“, in: *Studia Łomżyńskie*, 1993, nr. 4, s. 37–59.
- Tyla A., 1968 – Antanas Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius, 1968.
- Tyla A., 2005 – Antanas Tyla, „Lietuvių tautos solidarumo raiška 1905 metais“, in: *Parlamento studijos*, 2005, nr. 5, p. 36–47.
- Vaišgantas J. T., 1896 – [Juozas Tumas] Vaišgantas, „Ką gerą gali padaryti valsčiaus sudas“, in: *Tėvynės sargas*, 1896, nr. 1, p. 15–16, nr. 2, p. 15–23.
- Vitartas J., 2017 – Jonas Vitartas, „Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožai“, in: Jonas Vitartas, *Rinktiniai raštai*, t. I, sud. Auksuolė Čepaitienė, Vilnius, 2017, p. 97–227.
- Witort J., 1894 – Jan Witort, „Sądy ludowe na Litwie“, in: *Przegląd powszechny*, 1894, t. 52, p. 1–20.
- Бригадин Д. П., 2018 – Денис Петрович Бригадин, „Крестьянское самоуправление и волостные суды во второй половине XIX–начале XX в.“, in: *Журнал Белорусского государственного университета. История*, 2018, т. 4, с. 36–43.
- Гуковский К., 1895 – Константин Гуковский, „Шавельский уезд“, in: *Памятная книжка Ковенской губернии на 1896 годъ*, Ковна, 1895, отд. IV, с. 119–201.
- Загорнов А. А., 2011 – Александр Александрович Загорнов, „Суды для крестьян в Беларуси во второй половине XIX в.: порядок формирования и компетенция“, in: *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб., вып. 6, рэдкал.: У. К. Коршук [і інш.]*, Мінск, 2011, с. 42–50.
- Загорнов А. А., 2014 – Александр Александрович Загорнов, „Отмена крепостного права и трансформация правового сознания крестьян Беларуси“, in: *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб., вып. 9, адк. рэд. У. К. Коршук*, Мінск, 2014, с. 39–50.
- Иванова Н. А., Желтова В. П., 2009 – Наталья Анатольевна Иванова, Валентина Павловна Желтова, *Сословное общество Российской империи (XVIII–начало XX века)*, Москва, 2009.
- Миронов Б. Н., 2003 – Борис Николаевич Миронов, *Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, т. 1–2, Санкт-Петербург, 2003.